

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXXVI. ÉVF. 1944.

MÁRCIUS—ÁPRILIS

2. FÜZET.

Értelem és érzelem a hit területén.

Irta: GYULAI ZOLTÁN.

Egy évvel ezelőtt három felolvasást tartottam a hit, egyház és állam kapcsolatairól. E felolvasásokban összefüggő elméleti elgondolást próbáltam adni ezen lényegében egymástól különböző életmegnyilvánulásokról. Alapelvem az volt, hogy ha elég széles alapokon fogjuk fel a dolgokat, olyan rendszert állíthatunk fel, amelybe mindezek a kérdések, függetlenül népektől és történelmi koroktól egységesen és ellentmondásoktól mentesen illeszthetők bele. Ez a gondolatrendszer természetesen csak váz, de véleményem szerint egy olyan váz, amibe az egyes részletkérdések is nemcsak, hogy jól beleilleszthetők, hanem csakis ezen részletkérdések kidolgozása után lesz teljes.

Ezen módszer szerint a következő lépés az érzelem és értelem szerepét egy kissé részletezni. Életünk minden pillanatában használjuk ezt a kifejezést, hogy ezt vagy amazt értem, vagy nem értem. A megértés megnyugtat, a nem értés nyugtalanít. Egyik legfontosabb szellemi cselekedetünkről van szó, és pedig nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is. Gyakorlati cselekvéseinkben az értelem nélkülözhetetlen, hiszen e nélkül a legprimitívebb dolgokban sem igazodhatnánk el. A természettudományok egész fejlődése értelmi mozzanatokból áll. A cselekedetek elindulása gyakran az öntudat küszöbe alatt vesz el, vagy ösztönökben és ösztönös szükségletekben gyökerezik, de ezek a mozzanatok nem is olyan fontosak gyakorlati szempontból. A fontos az, hogy a feladatot valamiképen az élet jelöli ki, és a megoldást ránk bízza. Ha a megoldás sikerül, vagy nem sikerül: bizonyos érzelemszerű lelkimozzanat követi, eltekintve a gyakorlati fontosságát és következményeit. — Tehát egészen egyszerű gyakorlati dolgoknál értelmi és érzelmi mozzanatok összekapcsolódnak énünk lelki folyamataiban.

A sorrend lehet fordított is. Lehetséges, hogy érzelmi rezdülések indulnak ki a lelkünkéből, amit aztán értelmi műveletek követnek, hogy azután újra érzelmi befejezés következzen. Ez az érzelmi befejezés mindig ott van, ha nem másképpen úgy, mint a siker vagy sikertelenséget követő érzés. A lélektani probléma itt mindenesetre a tudatossá lett érzelmi-féleségeink kutatása volna. Keresése az ősérzelmeknek, amelyek életünket nem is annyira követik, mint talán irányítják. Ilyen ős mozzanatoknak jelöltem én meg a hitet előbbi előadásaimban. Ezt az ősmozzanatot definiálni, illetve leírni, igen nehéz épen azért, mert az öntudat homályában vész el és az öntudatba már gyakran konkretizált kérdések lépnek; olyan kérdések, amelyek megoldására már az értelem funkcióit is alkalmazni lehet.

Úgy látszik — és ez nagyrészt így is van a köztudatban — hogy az értelem már világos, végső, biztos valami. Amit értünk, az megnyugtat és az az érzésünk, hogy végső realitásoknál vagyunk. Ha azonban közelebről megnézzük a dolgot, észreveszünk, hogy legtöbbször vannak itt is bizonytalan mozzanatok, de az illetőre nézve az a bizonytalanság nem létezik, mert azt ő a hit, az elhívés, a feltételezés — de leggyakrabban az öntudatlan feltételezés — műveleteivel hidalja át. Az illető biztosnak, ténszerűnek vesz dolgokat, amik egy másik értelem előtt nem azok. Rá nézve azonban a saját érzése a fontos és aszerint csinálja meg a következő értelmi kapcsolatokat és következtetéseket. Ez a módja a szellemi cselekvéseknek megvan a tudományok területén is. Igen gyakori a hallgatóságos, öntudatlan feltevések esete, aminek a felfedezése új szint és értéket ad az egész műveletnek. A gondolkozás az öntudatlan feltevésektől legmentesebb a matematika területén, a természettudományokban már igen gyakori, a köznapi életben pedig ennek a szövevényében élünk. A dolog természetéből következik, hogy a vallásos hit területén ettől a szövevényességtől nem is szabadulhatunk, mert hiszen végső problémákról van szó; olyanokról, amelyek részben méreteiben, részben mélységeiben meghaladják az emberi lélek erejét. Ennek dacára valamilyen megoldás mégis fontos, mert autonóm énkünknek a világmindenséghez való viszonyáról van szó. A fontos az, hogy ezen megoldás szerint mi önálló egyéniségnek érezzük magunkat és tudatosan szemben állván a világgal, ennek a világnak

valami módon szellemiséget tulajdonítunk. Ez az akciónk szerintem ösztönszerű. Talán mondhatnám azt is, hogy a gyermeki érzés, a vonzódás a szülőihez ismétlődik meg bennünk magasabb méretben a megszellemesített mindenséggel szemben. Ebből az eredetből kristályosodtak talán ki az istenséggel szemben használt atyai, anyai stb. jelzők és megnevezések. A gyermekben ez az érzés öntudatlan, nemcsak hogy hozzátartozik lényéhez, hanem gyakorlatilag fontos is, mert nélkül elveszne. — Viszont az embernél ez az érzés lényegesen szellemi területen játszódik le és mivel öntudatos lélekről van már szó, értelmi alátámasztást követel. Az értelmi megoldásoknak igen sokféle esetét szolgáltatja a bölcelet és a vallás története. Ezekbe a megoldásokba — amiket könnyű könyvekben megtalálni, — én nem bocsátkozom bele, hanem csak arra a mozzanatra hívom fel még egyszer a figyelmet, amit már említettem, hogy a kiindulás öntudatlan érzelmekből ered, innen átmegy az értelem területére, — ami az emberben a világhosszág érzetét ébreszti —, és végül újra egy érzelmi mozzanatban végződik. A hit kérdéseinél ez a végső érzelmi mozzanat nemcsak a megoldás sikere vagy sikertelenségében nyilvánul, hanem visszatérőleg a kiindulásul szolgáló érzelemhez, annak mintegy kivirágzását, kiterbélyesedését hozza létre. A végső folyamat tehát újra egy érzelem; és pedig most már érett, befejezett, átmélyült érzelem, amelyik részben irányítólag, részben igazolólag, részben megnyugtatólag, részben emelőleg átszövi egész életünket.

Ha ez a megállapítás, illetőleg gondolatmenet világos előttünk, akkor már könnyen juthatunk egypár hasznos következtetéshez. Mindenekelőtt mondhatjuk, hogy ennek a folyamatnak mindkét mozzanata egyformán fontos. Nem lehet azt mondani, hogy csak az érzelmi rész fontos, vagy csak az értelmi. Ez igen erősen függ az egyéntől, az egyén korától, az illető műveltségétől és mindez a történelmi kortól, amelyben az illető él. Ha most a finomabb részletektől el is tekintünk és csak nagyvonalúlag sématiszáljuk a kérdést, a történelmi fejlődés szemlélésével megállapíthatjuk, hogy voltak erősen értelmi és erősen érzelmi korok és az emberi lélek hitélete ezen két határ között hullámozott. Természetesen egyöntetűség sohasem volt még egy kisebb kultúrközösségben sem és a legracionálisabb idők-

ben is vannak emberek, akik misztikusabb légkörben élnek épen lelkük beállítottsága szerint. Ennél a pontnál ugyanis sohasem szabad szem előtt tévesztenünk az emberi szellemnek és léleknek azt a sokféleségét, amit az anyagi világ individumainál nem mindig észlelünk. Egyszerűen gondoljunk csak arra, hogy a gyermekeink az iskolában milyen sokféle beállítottságot mutatnak az egyes tárgyakkal szemben. Sőt egyes családokban, a közös eredet, ugyanazon környezet, ugyanazon nevelés mellett jelentkeznek a nagy egyéni különbségek úgy értelmi mint érzelmi tekintetben. Pedig az egyes tantárgyak igen egyszerű dolgok a hit nagy, átfogó világához képest.

Azt hiszem, hogy a hit szempontjából is igen sokféle képességgel rendelkeznek az egyes emberek, anélkül, hogy ez a sokféle képesség mint ilyen tudatosan köztudat tárgya volna. Tehát minden korban vannak emberek igen erős vallási szükséglettel és hívőképességgel és fordítva a másik véglet; és a két véglet közötti átmenet minden árnyalata is képviselve van. A képességhez járul most a kor szellemi áramlata, amelyik a történeti idők szerint egyik vagy másik iránynak kedvez, sőt megtörténhetik, hogy a történeti idők szerint más és más hit-típusú emberek jutnak társadalmi szerephez. Így tehát az egyik hittípusú része az embereknek kielégülést talál ugyanakkor, amikor a másik típus nem. Ez az utóbbi típus azonban keresi a maga kielégülését. Valószínűnek tartom, hogy ezek a jelenségek komoly társadalmi, vagy történelmi konfliktusig is vezethetnek.

Elhagyva az ilyen irányú kitéréseket, maradjunk csupán annál a megállapításnál, hogy a különböző hittípusú egyének keresik lelki szükségleteik megfelelő kielégülését és így spontán egyesülések is keletkezhetnek. Mi következik ebből? Magától következik, hogy egészséges és gazdag hitélet az, amelyik ennek a lélektani megállapításnak a helyes felismerésével annak kielégülést is ad. Röviden azt mondhatnók, hogy egyensúlyba kell hozni a hitbeli igények kielégítésénél az érzelmi és értelmi elemeket. Amennyire az én ismereteim érnek, erre többé-kevésbé meg is van a törekvés, ha nem is eléggé öntudatosan. Azt hiszem, hogy egyes hitszónokok sikere épen abban van, hogy bizonyos területen bizonyos igények számára az átlagot jóval felülmúló módon kielégülést nyújtanak. Én elképzelem

azt, hogy a kétféle jellem harmóniában, vagy egyensúlyban legyen, mikor körülbelül mindenki kellő kielégülést talál és ez volna a legszerencsésebb állapot.

Az az érzésem, hogy nálunk unitáriusoknál is talán túlteng az értelmi rész az igehirdetésben. Debrecenben bizalmasan mondták nekem azt, hogy itt túl racionálisak. Viszont legyen szabad megemlítenem — és nem szeretném, ha ezt bármely oldalról is kritikának fognák fel — hogy hallottam unitárius lelkesztől, nem is egytől, hogy nálunk hiányzik az érzelmi oldal táplálása a hitéletben. Tehát tisztán elméleti megfontolások és megfigyelések alapján világi oldalról akarom megemlíteni ezt, hogy mélyebb megalapozás nélkül ezek a szempontok már szerepeltek egyesek szemlélődéseiben. Én rámutattam ezen két szempont (értelmi és érzelmi), vagy kategória alapvető fontosságára és ezek egymással való kapcsolataira és most rá akarok mutatni logikusan két további szempontra.

Az értelmi résznél nagyon óvatosnak kell lenni. Az érzelmi résznél őszintének, igaznak kell lenni, nem szabad játszani (márkirozni, vagy szentimentálisnak lenni).

Az értelmi résznél legyünk óvatosak! Az óvatosságot követeli az, hogy értelmi, logikai, tapasztalati dolgok egymással nagy összefüggő hálózatot képeznek. A hívők, mondjuk a templomlátogatók, benne vannak a gyakorlati életben, ki vannak téve annak minden szellemi hatásának. És ez vonatkozik a falusi emberekre is, akik rendesen sokkal értelmesebbek, mint sokszor a nadrágos ember gondolja; legfőleg a szókészségük nem az, és az ismereteik nem annyira fogalmiak, mint szemléletesek. A logikus elmélkedés meggyőző, ha logikailag kifogástalan. A logika azonban a legegyszerűbb dolog a szellemi élet területén; ha tehát itt hiba, sántítás van, azt a leghamarabb észreveszik vagy megérik az emberek. Ha pedig egy logikai láncolatban egyetlenegy hiányosság van, nemcsak elesik az egésznek a meggyőző volta, hanem visszafelé következtetéseket is végez a hallgató — minden rosszindulat nélkül — és bizalmatlan lesz sok mással szemben is. Tehát igen fontos, hogy miképpen tárgyalunk valamit és mint módszerbeli dolgot kiemelem, hogy épűgy, mint természettudományi dolgoknál fontos az előzmények megállapítása, itt is fontos az, hogy világosan, tudatosan és őszintén megmondjuk azt, hogy miből indulunk ki. Ha ezt

jól előrebocsátjuk, ha tehát élesen kiemeljük az esetleges hipotétikus elemet tárgyalásunkban, akkor nem jutunk hibába és nem keltjük a hallgató lelkében azt az ellenvetést, hogy mindez csak feltevés vagy téves feltevés stb. Ennél a pontnál talán nem felesleges, ha hangsúlyozom, hogy metafizikai területen a logika alkalmazása nem olyan egyszerű. Én ebbe a kérdésbe nem akarok belebocsátkozni itt, de a kérdésre a figyelmet fel akarom hívni. A természettudományokban a logika alkalmazása sokkal egyszerűbb, de még ott sem mindig egyedül üdvözítő. Nevezetesen ott is megtörténik, hogy a helyes logikai következtetés nem válik be, mert az előzményekben még ismeretlen tényezők vannak. Természettudományi téren ez egyenesen módszer lehet ellenőrzésre vagy új dolgok felfedezésére. Mihelyt azonban metafizikai területeket érintünk, ez már sokkal nehezebb. Az óvatossággal a következtetésben, vagy a kevésbé apodiktikus ítéletekkel gyakran többet érünk és többet mondunk. Itt pszichológiai ismeretekre van szükségünk, hogy érezzük, hogy meddig mehetünk, hogy hol van a kritikus határ, ahol a hallgatóra bízunk a dolgot. Sokszor célszerű, hacsak elmélkedésre ösztönözzük a hallgatóságot. Viszont tisztán csak értelmi megállapításokkal soha sem elégedhetünk meg, mert amint fentebb vázoltam, az értelmi megállapításainkhoz mindig szervesen kapcsolódnak érzelmi mozzanatok.

Az érzelmi résznél pedig tudnunk kell, hogy a fő kellékek az őszinteség, az igazság és a művészi forma. A hit területe nem színjátszás kérdése. A színészet érzelmeket játszik; de oly érzelmeket, amik mindnyájunknak a saját egyéni életünkből ismeretesek. Ha tehát a színész jól játszik, csak a játéknak kell jónak lenni, mert nem kételkedünk abban, hogy a megjátszott személy ezt érezhette valóban. Itt kifejezetten ez hat, a játék jósága, hisz tudjuk, hogy játékról van szó, de mögötte ott van a tudat, hogy egy embernek az egyszer komoly volt. Az ígéhirdetésnél, vagy bizalmas magánbeszélgetésnél pedig itt a valóság, mintha a színdarab által ábrázolt ember valóságban volna előttünk. Ha tehát itt csak színlelünk valamit — akár mekkora képzelt valódi színészi képességgel — az eo-ipso nem hat, vagy csak ideig óráig; legalább is igen könnyen leleplezőződik a színészi máz. —

A másik kellék a költőiség, a hangulat. Hiszen ezt szol-

gálja az ének, ezt szolgálják az építészeti vagy képzőművészeti külsőségek, világítás stb.; de legfőképen költői kell, hogy legyen, maga az érzelem. Ez egy olyan pont, amit talán legnehezebb részletezni, de a tény megállapítása fontos. Annyit mindenestre megállapíthatunk, hogy egyéni adottságok mellett tanulás kérdése. Tehát a saját szemléleteinket fejleszthetjük céltudatos képzés és pedig költői művek olvasása által. Az iskolában erről ifjú korunkban sok hamis képet szedtünk fel. Szinte frázisszerű, hogy „poeta non fit sed nascitur”. Azonban nagy meglepéssel hallottam egy Goethe emlékünnepen idézeteket ifjúkori levelezéseiből, amelyből kitűnik, hogy ő már korán felismerte azt, hogy milyen fontos szerepe van a költővé levésben a szorgalmas tanulásnak. Minden ember lelkében van egy költői húr, és aki azt gondosan ápolja, azt fejleszteni is képes. De azt hiszem, hogy ez sem megy mesterség-szerűen, hanem akiben őszinte, igaz, hitszerű érzelem van, az kellő önképzés után meg is találja annak művészi kifejezését. Erre nézve hivatkozom az énekes könyvünk régi szép énekeire. Ez a kis énekes könyv hihetetlen gazdag kincsesháza a mély vallásos érzelmek költői kifejezéseinek. Tehát újra kapcsolódik egymással az őszinteség és a költőiség. Igaz érzelem nélkül költői kifejezés nem lehetséges.

Vannak emberek, akik az értelmi elemet tartják fontosabbnak, sőt vannak emberek, akik az érzelmi elemet talán károsnak is tartják, akik félnek az érzelmek túltengésétől. Én azt hiszem, hogy ez az aggodalom túlzott. Ha megfigyelem olvasmányaimban a régi hindú írások legszebbjeit, úgy látom, hogy a túlvilág, vagy szellem világának a mind mélyebb és mélyebb megértésével mind fenségesebb és a fenségesebb érzelmek kapcsolódnak. Egy értelmi belátás még nem kormányzó hatalom az életünkben, az legfőlegbb eszköz, amit kellő pillanatban alkalmazunk, mert az alkalmazása hasznos. Ezzel szemben egy átfogó érzelem harmóniát teremt az életünkben, az emel és átsegít a köznapi élet nehézségein. Az emelkedett érzelmek más értékelést, más szempontokat és más reagálási módokat hoznak az életünkbe. A magasabb érzelmeknek ilyen értelemben teremtő és vezérlő hatásuk van. Az érzelmi elemnek ez a szerepe nemcsak a hit területén van meg, de megvan mindenütt, tehát a legkifejezettebb értelmi területen, a természet-

tudományok területén is. A kutatás, a ténymegállapítás, az összefüggés felfedezése, a természet jelenségeinek egyszerű előállítás és szemlélése jóleső érzéseket, felemelő érzelmeket keltenek bennünk, és ezek az érzelmek azok, amelyek a kutatásban vezetnek.

Távolállók kevésbé tudják, de talán nem felesleges, ha megemlítem, hogy a természettudományi munkából a művészi elem sem hiányzik. Egy megállapítás, egy törvény kifejezése, egy természetes látvány lehet művészi. A természettudós ezt kevésbé kutatja, de fejtegetéseink során szükséges ezt megállapítanunk, hogy ez így van; mennyivel inkább így van ez a hit területén, ahol az eredmény végső fokon egy rajtunk uralkodó érzelem.

Logikailag fogalmazva mondhatnám, hogy a hit tartalma érzelem. Ez igen alapvető megállapítás, aminek igazolását láthatjuk a nagy vallásokban és annak igen fontos gyakorlati következményei vannak.

Hogy az értelmi és érzelmi elem milyen viszonyban lehet egymással egy valóságos vallásban, erre — sajnos helyszüke miatt — csak egy pár mondatot idézhetek F. Heske: „Im heiligen Lande der Gangesquellen” című könyvének utolsó fejezetéből:

„Igy keletkezett évezredekkel ezelőtt Északindia erdeiben egy üdvtan, amely azóta a legnemesebb szellemeket megrendítette és elkerülhetetlenül vonzotta és végül egész életüknek az ereje és haláluk órájának vigasztalása lett. De ez az összehasonlíthatatlan üdvtan, amely megérdemli, hogy az árjaság nagy dalának nevezzük, amely az árjaság sajátos istenképét és morális érzését a legbefejezettebb módon fejezi ki, tragikus módon a nyugatnak az árjai által félreismertetett és legalapvetőbb felismeréseiben gyakran félreértve maradt. Egyoldalú theoretikusok, valamint okkultista rajongók — mindenik a maga módján — hozzájárult ahhoz, hogy Európa részben tökéletlen és felületes, részben eltorzított képet kapott az indóárja bölcsletről és hogy (Európa) épen a gyakorlati életformálásnak ősrégi, de időkfeletti örökértékei mellett elmegy . . .

Az indóárja erkölcsan igazi alapelveinek eme hiányos ismeretéhez járul még a bölcsületnek a felfogására és asszimilációjára szolgáló szerveknek az elsatnyúlása (t. i. az európaiak részéről. Ford. megjegyz.).

A hangos materializmus uralkodó módon az előtérbe tolta magát. Részszerű és féltudása nemcsak kiszorította a vágyat az igazi bölcsesség iránt és megrabolta a természetes ösztönt annak jelentősége iránt, hanem arra törekedett, hogy az emberi életnek időtlen alaptörvényeit is pótolja, amiknek aztán egyszerű és világos értelme ezáltal érthetetlen és problematikus lett és teljesen megszűnt az élet iránytűje lenni. Emme metafizikai szükségletnélküliség által az élet üres lett. Dacára a nem is sejtett anyagi vívmányok után a szenvedés és örömtelenség mindenütt nagyobb, mint valaha. A materializmus udvarképes és magabiztos. Mivel őmaga az örökkévalóságot nem ismeri, mindent statisztikai adatok szerint ítél meg. Mint életbölcsélet az ő tudománya teljesen csődöt mond. Ilyen állapot nem tartható fenn sokáig. Az emberi természet önfenntartási ösztöne reakcióként kényszerít a visszatérésre az igazi életbölcsélet örök igazságaihoz, amelyek minden vallásban, mint nemes n. ag, benne vannak, azonban időről időre új ruházatra van szükségük, hogy elevenek és hatékonyak legyenek”.

Ez a szerző nem filozófus vagy teológus, hanem mint erdészeti szakértő járta be Északindiát. Őt meghatotta az a mély vallásos áthatottsága a lakosságnak és érdeklődővén a részletek iránt, észrevette, hogy gyakran olyan magyarázatokat hallott, amik a mi gondolkozásunk szerint ellentétben állottak egymással. Ezt szóvá tette egy magas képzettségű hindú brahminnak, aki mint magától értetődőt magyarázta, hogy a hindú hit a legkülönbözőbb műveltségű emberek számára ad lelki táplálékot, olyat, ami őt értelmileg és érzelmileg is kielégíti. A fontos az, hogy minden értelmi fokon az illető megtalálja a hitben a világnak azt a magyarázatát, ami őt lelkileg lendíti és magához köti.

Ezzel szemben érdekes itt szemügyre venni azt a tényt, hogy — egyes kínai utazók jelentése szerint — Kínában a Taoizmus egészen alacsony varázsló szektává lett, dacára annak, hogy Laotse bölcsellete a legmagasabb, ami e téren van. A magyarázat talán az lehet: Laotse bölcsellete csak egészen magas, bölcséletileg igen iskolázott embereknek való, és még itt is csak megfelelően diszponált kedélyek számára. Laotse bölcselete annyira egyéni megértésen és átélésen alapul, hogyha abból szektát csinálunk, azaz, amikor tömegszerűen akarjuk taní-

tani, a tömeg bölcséleti képzettsége semmiesetre se érheti el a kellő fokot, és így a tételek bemagoltatása szükségképen zavaros képekhez és gyakorlatilag varázslatokhoz vezet. Ezzel szemben más a helyzet a Konfucionizmusnál. Köztudomásszerűen a kínaiak nagyrésze konfucionista és bár a Konfucionizmus nem felel meg a mi vallásfogalmunknak, mégis ott az a vallás szerepét is betölti és nálunk sok tankönyvben ezt így is tanítják. Hogyan áll itt a helyzet? A kérdést át lehet tolni a fajiság területére, mondván, hogy a kínai népek fajilag annyira más lelki adottságokkal vannak ellátva, hogy nekik nincsen szükségük európai értelemben vett vallásra, tehát ezért alakult ott ki a Konfucionizmus. Ez lehet, de egyelőre ez az állítás hipotézis. Ugyanis a fajiság kutatása, a faji jellegek kutatása még csak a kezdet kezdetén áll. A testi faji bélyegek megállapítása sincs még befejezve, de lelki faji bélyegek egyértelmű megállapítása talán még kezdetlegesebb állapotban van. A fajiság tudománya olyan összetett anyagon dolgozik, hogy biztos eredményeket különösen a lelkiek területén még csak a messze jövőben várhatunk, tehát itt óvatosnak kell lennünk kijelentéseinkkel. Azonban a Konfucionizmus hatalmára és szerepére lehet egyszerűbb magyarázatot is találni. A Konfucionizmus alapja a család rendje, tehát egy olyan ősvalami, amit egyfelől mindnyájan átélünk — és pedig minden fázisában két oldalról, nevezetesen gyermekek voltunk és gyermekeink vannak stb. — másfelől pedig ez tartván fenn a faj életét, az egyes tudatos mozzanatok, mély természeti ösztönökben vesznek el. Mint rendszer ez túl racionálisnak látszik és a mi fogalmaink szerint hiányzanak is belőle a metafizikai elemek, de a család multjának ismeretével, azaz az ősök szellemének az ápolásával mégis belevisz egy olyan dolgot a mindennapi életbe, ami szinte metafizikai határokat érint és ezt olyan erős lelki átéléseken keresztül, amit csak tisztán racionálisnak nevezni nem lehet, bár gyakorlatilag a haszna igen racionálisan érthető. Tehát a valóságos élet ama tényének, hogy racionális és irracionális valahol érintkeznek: igen szerencsés kihasználása. Ennek a kérdésnek a vizsgálata jól képzett filozófus és teológus által igen értékes eredményeket adhatna. Jelenleg ránk nézve csak az a fontos, hogy a látszólag racionális Konfucionizmus nem is olyan racionális és mély emberi átéléseken át fogja meg az em-

bert. Ezekben az átélésekben pedig mély érzelmek és gyakorlati elvek a legszebben egyesülnek, tehát sokkal jobban fogva tartják az embert, mint esetleg csak az értelmi szemlélődés területén szereplő tétélek.

Befejezésül talán végezzük még a következő áttekintést: Amint láttuk, értelmi és érzelmi elemek keverednek a hit területén; egyes történelmi vallásokban pedig különböző mértékben jutnak szerephez. Ez a szerep azonban hely, idő és egyéni, történelmi, talán faji és még más szempontok miatt különböző mértékben jut érvényre és kifejezésre. Ugy látszik, hogy hol az egyik, hol a másik jut túlsúlyba. De mivel mindkettőnek szerepe van, az emberi lélek tiltakozik a túl egyoldalúság ellen. Tehát nagy vallási reformoknál ennek a jelenségnek is szerepe van. Nyilvánvaló, hogy az értelmi elem túlsúlyba jutása is reakciót vált ki az emberekből. Ez a reakció elsősorban abban nyilvánul, hogy az emberek közömbösek lesznek. Ez meg is érthető. Ugyanis az értelmi dolgok megérthetők, vagy tanulhatók, a logika szerint jól alkalmazhatók. Ha ezt valaki egyszer megértette és megtanulta, akkor el is intézte az egész életre. Én ebben látom az okát, a ma sokat hangoztatott panaszoknak a templombajárás hiánya miatt. Mindenki belátja, hogy unalmas volna az elemi iskolát vagy a gimnáziumot újra és újra járni és hallgatni. Viszont miért olvasunk el egy szép regényt vagy színdarabot újra, vagy miért nézünk meg egy szép darabot újra és újra? Mert ez érzelmeket kelt és ebben mindig lehet fejlődés és haladás. Sőt az érzelmekben nem is kell haladásnak lenni; ott nemes érzelmek újból és újból való átélése már magában nemesítőleg hat ránk.

Az a véleményem, hogy ezeknek a kérdéseknek a rendszeres átgondolása és taglalása a különböző világvallásoknál és azok történelménél igen érdekes eredményeket adna, nemcsak elméleti szempontból, de gyakorlatilag is.

Málnás-fürdő, 1942. szeptember.

Berde Mózsa. (Történelmi arckép.)

Irta: P. Szentmártoni Kálmán.

(Folyt. és vége.)

Berde igazi nagyságát végrendelete mutatja. Ennek tanúsága szerint beváltotta küldetése magasztos célját. Feleslegesen eszményíteni nem akarjuk, mert nem szükséges, hogy dicsérő szavakból fonjunk koszorut nemes ivelésű homloka köré. Végrendelete, cselekedetei felemelik őt oda, amit mi *nemzetnevelő* szóval szoktunk megjelölni. Arra, aki a boldogságok és tündöklések idején is kopottan szürkéllett s temetésében is egyszerűséget kívánt, végrendelete utáni új dicsőségében se tegyünk bibort, vagy aranypalástot, mert „egy darabból öntött egyénisége” monumentálisan egyszerű, mint egy hatalmas piramis.

Berde dicsően elvégezte kötelességét, de vajjon mi teljesítettük-e azokat, amiket Berde tőlünk végrendeletében megkívánt. Berde ismerte hanyatló korának kapzsiságát, a korrupciót s nem tudta eléggé kérni a hátralevőket, hogy nagy fáradtsággal, áldozattal szerzett hagyományait épségben őrizzék meg, de egyszersmind felhívta Magyarország közoktatásügyi miniszterét, illetőleg kormányát, hogy kísérje figyelemmel a hagyaték kezelését és ügyeljen fel a végrendelet végrehajtására. Berdének sejtelmes aggodalma szinte valóra vált, mert egy alkalommal a kollégium díszes termében lezajlott, viharos, gyűlölettől mérgezett légkörben az egyházi birtokok egy részének hanyag, lelkiismeretlen kezelése miatt olyan éles harc támadt, hogy sokan, különösen Székelykeresztúr környékiek amellet voltak, hogy vegyék igénybe a közoktatásügyi miniszter felügyeleti jogának gyakorlását.

„Ha tudnám, hogy csekély vagyonom lankasztólag hat arra az áldozatkészésre és összetartásra, mely kicsiny egyházunk fennmaradásának századokon át alapját képezte s egyedül lehet ezután is a biztonság forrása, végrendeletemet azonnal megsemmisíteném”.¹ Hogy áldozatkésztségünk, takarékosságunk és összetartásunk nem ütik a Berde által megkívánt mértéket, arra felesleges bizonyítékokat felsorolni.

¹ Benczédi i. m. 60. l.